

Қ.Қ. Рысберген¹, Н.М. Уәли¹

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: ms.rysbergen@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ СЕМАНТИКАСЫНЫҢ МӘДЕНИ РЕПРЕЗЕНТАТИВТІЛІГІ

Аннотация. Қазіргі тілдік жағдаятқа байланысты ономастикалық атаулардағы, оның ішінде топонимдердің семантикасындағы көпшілік тіл иелмендеріне «жасырын» күйдегі халықтық білімдер мен ақпараттарды, мәдени компонентін айқындау *өзекті* мәселе болып отыр. Онимдердің мәдени семантикасы рационалды және иррационалды білімдер мен ақпараттарда репрезенттеледі. Мақаланың *мақсаты* – түр-түс атрибуттары, өсімдік, сан атауларынан жасалған топонимдер мен мифонимдердің мәдени семантикасындағы рационалды және иррационалды халықтық білімдердің репрезентациясын көрсету. Зерттеудің басты *идеясы* – рационалды білімдер типінде халықтың практикалық өміріне қатысты мәдени эмпирикалық ақпараттың шоғырланатындығын, ал иррационалды білімдер типіне діни, анимистік, мифологиялық, халықтық наным-сенімдерді репрезенттейтін эзотерикалық білімдер жататындығын мысалдар арқылы дәйектеу. *Kipicne* бөлімде тіл мен мәдениеттің өзара тығыз байланысы белгілі авторлардың еңбектеріне сүйене отырып дәйектелді. Топонимдік атаулар этностың қоршаған ортаны игеру барысындағы таным-түсінігін, алуан түрлі ақпаратты жинаған мәдениленген ой-сананың жемісі болып саналатындығы көрсетілді. Жұмыста қолданылған негізгі *әдіснама* ретінде антропоэкеттік бағыт қолданылады. *Зерттеу әдісі* ретінде *топологиялық* кеңістік аясында қарастыру, *тілдік матрица әдісі* тереңде жатқан мәдени семантиканы айқындауға мүмкіндік береді. *Экстраполяциялау* әдісі халықтық топонимдік модельдердің жалпы қазақ лингвомәдениетіне, табиғи аталымға ортақ уәжге негізделетінін көрсетеді. Негізгі *нәтижелер* бөлімінде топонимдер бірнеше тақырыпшаларға бөлініп берілді. Түр-түс, өсімдік, сан атаулары мен қасиетті атаулардың семантикасындағы мәдени ақпараттардың репрезентациясы, олардың имплицитті сипаттары талданады. Субъектінің (жеке және этномәдени ұжымның) психикалық әрекетінің өнімі ретінде топонимдердің мәдени семантикасындағы рационалды білім түрлерінің объективтену процестері қарастырылады. Сакралды атаулардың семантикасында этностың моральдық-этикалық құндылықтары көрініс табатындығы анықталды.

Зерттеудің *ғылыми құндылығы* тіл білімінің лингвомәдениеттану саласының теориялық базасын кеңейтіп, өзіндік үлес қосумен түсіндіріледі. Жұмыс қорытындысының *практикалық құндылығы* лингвомәдени сөздіктер, корпустық лингвистика, мәдени репрезентативті мәтіндер базасын толықтыратын материал бола алатындығымен байланысты.

Тірек сөздер: топоним, түр-түс атаулары, сан атауларынан жасалған топонимдер, фитоним, мифоним, сакралды атаулар

Қ. Рысберген^{1*}, Н. Уәли¹

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан
*e-mail: ms.rysbergen@mail.ru

КУЛЬТУРНАЯ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТЬ СЕМАНТИКИ КАЗАХСКИХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

Аннотация. В связи со сложившейся языковой ситуацией *актуальной* проблемой является определение культурной семантики ономастических названий, в том числе семантики топонимов, «скрытой» для большинства носителей языка народных знаний, культурологической информации. Культурная семантика онимов репрезентируется в рациональных и иррациональных типах знаний. *Цель* статьи – особенности репрезентации рационального и иррационального типов народных знаний в культурной семантике топонимов, образованных от цветообозначений, числовых топонимов, фитонимов и мифонимов. Основная *идея* исследования заключается в том, чтобы показать на примерах, что тип рационального знания представляет собой концентрацию культурной эмпирической информации, связанной с практической деятельностью народа, а иррациональный тип знания включает в себя эзотерические знания, представляющие религиозные, анимистические, мифологические представления, народные поверья. Во *вступительном* разделе указана тесная связь языка и культуры на основе трудов известных авторов. Показано, что топонимические названия являются результатом культурного сознания, собранного знания и разнообразную информацию этноса в процессе

освоения окружающей среды. В качестве основной *методологии*, применяемой в работе, используется антропоцентрическое направление. Рассматривая топологическое пространство как *метод* исследования, *метод языковых матриц* позволяет определить глубинную культурную семантику. *Метод экстраполяции* показывает, что указанные в статье народные модели топонимов характерны для казахской лингвокультуры вообще, образованы на основе естественной номинации. В разделе основных *результатов* топонимы были разделены на несколько подтем. Анализируется репрезентация культурной информации в семантике цветов, растений, числовых названий и сакральных имен, их имплицитных характеристиках. Рассмотрены процессы объективации рациональных типов знаний в культурной семантике топонимов как продукта мыслительной деятельности субъекта (индивида и этнокультурного коллектива). Определено, что в семантике сакральных имен отражаются морально-этические ценности этноса. *Научная ценность* исследования объясняется тем, что оно расширяет теоретическую базу области языкознания и культурологии и вносит свой вклад. *Практическая ценность* исследования связана с тем, что оно может быть материалом, дополняющим базу лингвострановедческих словарей, корпусной лингвистики, культуроведческих текстов.

Ключевые слова: топоним, цветообозначения, числовые топонимы, фитоним, мифоним, сакральные топонимы.

K. Rysbergen^{1*}, N. Uali²

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: ms.rybergen@mail.ru

CULTURAL REPRESENTATION OF THE SEMANTICS OF KAZAKH GEOGRAPHICAL NAMES

Abstract. The problem of determining cultural components, folk knowledge, and information in onomastic names, including the semantics of toponyms, which are in a "hidden" state for most linguistic domains, become relevant due to the current linguistic situation. The cultural semantics of onyms is represented in rational and irrational knowledge and information. The paper aims to show the representation of rational and irrational folk knowledge in the cultural semantics of toponyms and mythonyms, consisting of the names of species-colour attributes, plants, and numbers. The main idea of the study is to use examples to prove that the type of rational knowledge concentrates on cultural empirical information relating to the practical life of the population, while the type of irrational knowledge concentrates on esoteric knowledge representing religious, animistic, mythological, and folk beliefs. In the introductory part, the close relationship between language and culture was substantiated based on the works of renowned authors. It was shown that toponymic names are a product of cultural thinking, which accumulates the knowledge of the ethnos in the process of mastering the environment, as well as a variety of information. The main method used in the work is the anthropogenic direction. Considered within the framework of topological space as a research method, the language matrix method reveals deeply rooted cultural semantics. The method of extrapolation shows that the folk toponymic patterns are based on the motivation for natural naming common to the Kazakh linguistic culture as a whole. In the section, main results toponyms are divided into several subsections. The representation of cultural information in the semantics of the names of species-flowers, plants, numbers, and sacred names, their implicit properties are analyzed. The processes of objectification of the types of rational knowledge in the cultural semantics of toponyms as a product of the subject's (individual and ethnocultural collective) mental activity are considered.

It has been established that the semantics of sacred names reflects the moral and ethical values of the ethnos. The scientific value of the study is explained by the fact that linguistics expands the theoretical base of the field of linguo-cultural studies and contributes to it.

The practical value of the findings is due to the fact that they can serve as material to enrich the base of linguo-cultural dictionaries, corpus linguistics, and culturally representative texts.

Keywords: toponyms, names of species and flowers, toponyms derived from numerals, phytonyms, mythonyms, sacred names.

Кіріспе

Қазіргі қазақ қоғамында рухани, ұлттық құндылықтарды, халықтың жадындағы ұмыт бола бастаған білімдерді жаңғырту өзекті болып отыр. Кез келген тілдегі ономастикалық атауларда этнос туралы тарихи, мәдени білімдерді сақтаушы, жеткізуші зор елтанымдық құрал. Жалқы есімдердің мәдениеттанымдық әлеуеті аса жоғары екендігі олардың халықтың рухани, материалдық мәдениеті мен өткен тарихының әрқилы кезеңдерінен хабардар етіп тұратын тілдік феномен болуымен түсіндіріледі. Мәдениеттің өзі адамның сан-салалы әрекеті арқасында қалыптасқан жасанды орта, яғни адам үшін ол ақиқатқа айналған орта, адам сол

«мәдениленген» контексте тіршілік етеді. Ұлт тілінің түпнегізі оның мәдениетінде жатыр, тілді тану әрекеті халықтың мәдениетін тану процесімен қатар жүргізіледі, басқа сөзбен айтсақ, халықтың тілін тану, оның мәдениетін тану және, керісінше, халықтың мәдениетін алдымен тілдегі қалыптасқан ұғым-түсініктер арқылы тану. Адамзат санасының оянып, қоршаған ортаны танудағы алғашқы қадамдары оның өзі қоныстанған қоршаған ландшафтағы дала, тау, өзен, сай, ормандардың алдымен бір бөлшегін танып, игеріп, барған сайын кеңейте түскендігінен көрінеді. Қоршаған ортаны игеруді адам алғаш сол жерді өз қажеттілігіне сай пайдаланып, ат беріп, бірінен-бірін айырып, жіктеуден бастаған.

Жалпы топонимиялық деректерді географиялық кеңістік туралы халықтық түсініктерді білдіретін дискретті топологиялық кеңістікте тілдік бірліктерден құралған «шашырап жатқан» мәдени мәтін ретінде қарастыруға болады.

Мәдениеттің өзі адамның сан-салалы әрекеті арқасында қалыптасқан жасанды орта, яғни адам үшін ол ақиқатқа айналған орта, адам сол «мәдениленген» контексте тіршілік етеді. М.Хайдеггер мәдениетке мынадай түсінік береді: «...адамзат әрекеті мәдениет түрінде түсініліп, ұйымдасады. Мәдениет – адамның аса жоғары қасиеттерін насихаттау арқылы рухани құндылықтарды іске асыру болып табылады» (Хайдеггер. 1986: 93-109). Ал К.Леви-Стросс тіл мен мәдениеттің арақатынасы жөнінде тілді мәдениет жемісі, оның маңызды құрылымдық бөлігі және мәдениеттің өмір сүру шарты деп түсіндіріп: «Бұдан бөлек, тіл мәдениеттің өзіндік ерекшелігі бар өмір сүру тәсілі және мәдени кодтарды қалыптастырушы фактор болып табылады», – дейді (Леви-Стросс, 1994: 93). Академик Ә.Қайдар мәдениет туралы: «Мәдениет – жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым», – деген ой айтады (Қайдаров, 1998: 13).

Адамды қоршаған табиғатта, Қазақстанның орман, тауларын, көл, өзен, бұлақтарын, жазықтары мен шөл далаларын мекендейтін аң-құс пен жәндік, суды мекендейтін, бауырымен жорғалайтын жануарлар және т.б. барлығының да атаулары зооморфтық код ретінде танылып, нақты жер-су атауларында репрезенттелген.

Өсімдікке қатысты фитоморфтық принцип халықтық танымдағы этноботаникалық білім-тәжірибеге, стереотиптік түсініктерге сай қалыптасқан және өсімдік атауларының қатысуымен жасалған жер-су атауларында вербалданған. Ол атауларда халықтың ғасырлар бойы қоршаған ортаны тануы, өз тіршілігіне сай икемдеп, игеруіне қатысты ұлттың когнитивтік базасында биоморфтық кодқа салынған ақпараттар мен білімдер жатыр. Сондай ақ сан атауларының қатысуымен жасалған топонимдердің кез келген тілде болуы ономастикадағы әмбебаптық сипатқа ие, алайда мұндай универсализмнің артында әр ұлттың өзіне ғана тән мәдени семантикасы болатыны анық. Мифологиялық таным халықтың есте жоқ көне замандарда қалыптасқан архетиптік бейсаналы тәжірибесімен байланысты.

Мақалада жер-су атауларының бірқатар тобының мәдени семантикасына тоқталамыз, олар: құрамында түр-түс атрибуттарынан, өсімдік атауларынан, сан атауларының қатысуымен жасалған және сакралды мазмұнға ие қасиеттенген топонимдер.

Материал және әдістер

Зерттеу материалдары орытiлдi тарихи дереккөздерден, қазақ тiлiндегi топонимдiк сөздiктер мен энциклопедиялардан алынды. Жер-су атаулары этнологиялық кеңiстiкте бiр-бiрiмен синергиялық байланыстағы топологиялық жүйе құрайды. Осыған байланысты зерттеуде математика ғылымында қолданылатын *топологиялық кеңiстiк* атты жалпылауыш ұғымның әмбебаптық сипатына сүйене отырып, аталмыш терминологиялық ұғымды зерттеуiмiздiң методологиялық ұстанымы ретiнде қолдандық. Өйткенi белгiлi бiр *топологиялық кеңiстiктегi* топонимдердiң мәдени семантикалық құрылымында халықтың рационалдық танымында тәжiрибеден жинақталған эмпирикалық бiлiмдерге қатысты ақпараттар, сонымен қатар иррационалдық танымындағы фольклорлық бiлiмдi аңғартатын

ақпараттар, діни білімге байланысты ақпараттар кездесіп отырады. Сондай-ақ этностың этикалық дүниетанымымен байланысты аксиологиялық білімге тән ақпараттар ұшырасады. Міне, топонимдердің мазмұндық құрылымындағы бұндай ақпараттарды бір *топологиялық кеңістік* аясында қарастыру зерттеудің тиімділігін көрсетеді. Топонимдердің тілдік матрицасындағы алуан түрлі білімдердің ішінен оның мәдени семантикасына басым назар аударылды. Лексика-семантикалық мағынасы айқын көрінетін жер-су атаулардың тілдік матрицасында көпке беймәлім имплицитті мәдени семантика көрініс табады. Тілдік матрицада көптеген ортақ қасиеттер мен қатар атаудың мәдени семантикасына қатысты нақты дифференциалды белгілері де болады. Сондықтан тілдік матрица әдісі тереңде жатқан кодталған этномәдени семантиканы айқындауға мүмкіндік береді. Этнотілдік кодтау – танымның өте тереңде жатқан іргелі негіздеріне қатысты когнитивтік процестер деңгейінде өтетін әрекет. Бұл туралы Н.Ф.Алефиренко: «Белгілі бір этномәдени кеңістік аясында құндылықтық-мәнділік қатынастарды реттейтін имплицитті құрылымдар бола отырып, тілдің үйлестіруші тетіктері қоршаған әлемді семантизациялаудың өзіндік бір этнотілдік матрицасы қызметін атқарады», - деп көрсетеді (Алефиренко, 2002: 62). *Экстраполяция әдісі* бір құбылыстың, қарастырып отырған материалдың бір бөлігін талдау нәтижесінде алынған нәтиже көптеген осы сынды құбылыс, нысандарға қолдануға болады. Яғни біз қарастырған тілдік материалдың негізінде алынған нәтижелерді жалпы қазақ этникалық кеңістігіндегі топонимдерге тән деп есептеуге болады.

Әдебиетке шолу

Қазақстандағы лингвомәдениеттану проблемасына арналған еңбектер жыл өткен сайын артып келеді. Кейбір авторларды ғана атаймыз: Н.Уәли, З.Ахметжанова, Ж.Манкеева, З. Сәбитова, Ә.Әлметова және т.б. Ал лингвомәдениеттанудың біз қарастырып отырған салаларына қатысты қазақ тіл білімінде түр-түс феноменологиясы, оның тілдегі, этномәдениеттегі, ұлттық танымдағы орны, символдық мәні мен этнолингвистикалық сипатын зерттеуге арналған Ш.Жарқынбекова, Н.Аитованың және т.б., сан атауларына қатысты зерттеулерді жүргізген С.Кеңесбаевтан бастап, Қ.Дүсіпбаева және т.б. еңбектерін атауға болады. Өсімдік атауларына қатысты тілдік бірліктердің лингвомәдени аспектісін Е.Кеңесов, Б.Қасым, А.Шормақова, А.Бакиева және т.б. авторлар қарастырған. Ономастика саласында Е.Керімбаев, Г.Мадиева, Қ.Рысбергген, Б.Тілеубердиев және т.б. онимдерді когнитивтік, антропоэлектік бағытта зерттегендігі белгілі.

Нәтижелер және талқылау

Халықтық топонимдер, халықтық жер-су атаулары деп табиғи уәж, табиғи аталым нәтижесінде пайда болған атауларды айтады. Халықтық атаулардың басым көпшілігі тау, төбе, қыр, көл, өзен, бұлақ, сай-сала, шатқал және т.б. тәрізді табиғи нысандарға тән болып келеді. Мифонимдердің тарихы есте жоқ ескі заманнан бастау алса, өсімдік, түр-түс, сандарға қатысты атаулар сан жағынан көп болып келеді, еліміздің барлық аймақтарында кездеседі және олардың пайда болу кезеңі жазба деректерде орта ғасыр, одан кейінгі индустриалдануға дейінгі кезеңдерге тән деп айтуға болады. Негізінен Ресей империясының отарлау тұсындағы, XIX-XX ғ. басындағы орыстілді дереккөздерде орасан көрініс тапқан. Мәселен, Ақмола облысы Омбы уезіндегі жер-су атауларының сипаты табиғи ерекшеліктермен уәжделген: *Ақжайлау, Бозарал, Караоба, Қырыққұдық, Сарықияқ, Сарыүзік, Көктерек, Жалғызағаш, Үшүйқыстаған, Бесағаш, Тоғызбұлақ, Әулиеағаш, Қостомар, Шоқтомар, Алаботақона, Үшқызыл, Қызылағаш, Кәріжұрт, Қарабидайық, Шұқырсу, Түйемойынсай, Теріжайған* және т.б. (Материалы по киргизскому землепользованию, 1902). Бұл байырғы көшпелі қазақ қоғамының қыстаулары мен жайлауларының бірнеше ұрпаққа – елу, жүз, екі жүз жылдай тиесілі болғандығын көреміз. Бұл жөнінде белгілі тарихшы И.В.Ерофеева: «Это эмпирическое знание емко фокусировалось в лаконичных словесных формулах-понятиях, или топонимах, которые передавались вертикальным путем от одного поколения к другому и со временем

стали письменно фиксироваться любознательными иностранцами в их географо-этнографических трудах и топографических картах внутренней части Евразии»-, дейді (Ерофеева, 2014:67).

Қазіргі ономастикалық қордың да белсенді қабатын осы тәріздес жер-су атаулары құрайды. Қоршаған ортаны өз қажеттілігіне қарай тиімді игеру халықтың этноэкологиялық тәжірибесіне негізделген. Байқағанымыздай, түр-түс, сан, өсімдік атауларымен келетін микротопонимдер бірнеше ғасыр бұрын да тілдік ұжымның белсенді қолданысында болып, сол кездегі қоғамға қызмет еткендігін көреміз. Мақаламызға тірек болып отырған сол халықтық атаулардың тілдік матрицасында алуан түрлі бай этномәдени семантика көрініс табады, түр-түс, сан атауларынан жасалған топонимдер, фитонимдік атаулар мен мифонимдер негізінде талдап көрелік.

1. Топонимдердегі түр-түс әлемі.

Түр-түс атаулары жоғары семиотикалық мәртебеге ие және адамзаттың мәдени, рухани өмірінің символдық өзегінен маңызды орын алады. Түр-түс атрибуттарын тілдік универсалиялар тұрғысынан В.В. Берлин, Р.Кау зерттеген еңбектерінде (Berlin, V. & Kay, 1969) Ал «Lexicon Of The Language Of Colour» атты арнайы сөздікте 150 астам топонимдік, этнонимдік компоненті бар тілдік бірліктер қамтылған (Paterson, 2004).

Халық тіліндегі *ақ, қара, көк, қызыл, сары, қоңыр, жасыл* тәрізді түр-түс атаулары, бұлардан туындаған сөздер түр-түс категориясы деп аталады. Ақиқат дүниедегі түр-түс әлемі этномәдени ұжымның сезімдік қабылдау сүзгісінен өтіп, ой-санада категория түрінде қорытылған мәдени-тілдік өнімдер санатына жатады.

Әуелде *ақ, қара, көк, қызыл, сары, қоңыр* сияқты және т.б. түр-түс атауларын білдіретін сындық мағыналарының онтологиялық болмысы, түптеп келгенде, табиғат объектілеріндегі әралуан спектрлі құбылыстармен байланысты болды. Тілдегі түр-түс табиғаттың өзінен еншіленді. Басқаша айтқанда, *ақ* түс қармен, *қара* түс түнмен, *көк* түс аспанмен, *қызыл* түс күннің арайлы шапағымен ассоциацияланды. Сөйтіп, этномәдени ұжымның тілдік санасында табиғат қойнауынан алған түр-түс атауының конвертерленген бейнесі (картинасы) қалыптасты (*ақ пен қара түстер туралы жеке мақала әзірленді*).

Алайда этностың тілдік санасы табиғаттағы түр-түсті «тіркеп» қана қойған жоқ, оларды ойтанымдық (когнитивтік) өңдеуден өткізді. Айталық, күннің алқызыл арайлы шапағы, айлы түндегі аспан шырағының *ақ* сәулесі этнос санасында қайта жаңғырып, әсемдіктің, сұлулықтың нышанына баланып, *Күн де, Ай да, Таңшолтан* да сұлулықтың символына айналды.

Ақ, қара, қызыл, сары, қоңыр, шұбар және т.б. түр-түс атауларының мағынасы дәл осы күйде, – табиғат қойнауынан сезімдік қабылдау арқылы алынған күйде, – қалып қоймайды. «Түпнұсқалық» мағына мүлде өзгеріп, когнитивтік сананың екінші деңгейіндегі тілдік құрылымға айналады. Бұлар *фразеологиялық мағына, символдық мағына, эталондық мағына* деп аталады.

Мысалы, *сары аяз, сары жел, сары желіс, сары уайым* дегендегі «сарылар» менталдық әрекеттің (актінің) барысында табиғат аясындағы байлаудан босанып, когнитивтік деңгейдегі мәдени семантикалық құрылымға айналған. Бұндағы *мәдени* деген анықтауыштық термин субъектінің (этностың) табиғаттық емес, өзіндік қолтума «өнімі» дегенді білдіреді. Олай дейтініміз *аяз, жел, уайым, желіс* дегендерде түр-түс болмайтыны белгілі.

Міне, бұл құбылыс, бір жағынан, бір кездердегі этномәдени ұжым санасындағы танымның эволюциялық даму үрдісі болса, екінші жағынан, тілдің лексика-фразеологиялық жүйесіндегі құрылымдардың да эволюциялық дамуы болып табылады.

Тілдік санадағы когнитивтік әрекеттің барысында *сары* атауымен келген *сары аяз, сары жел, сары уайым* т.б. фразеологиялық бірліктердің құрамындағы *сары* «аса ұзақ», «көпке дейін созылған» дейтін мәнділікті аңғартатын ақпарат когнитивтік әрекеттің барысында пайда болған. *Сары жел* «бірнеше күн», *сары аяз* – «ұзаққа созылған аяз», *сары уайым* – «ұзақ уақытқа созылған уайым» деген фразеологиялық мағыналарды білдереді. Ал *сары* атауына тән

бұл ақпарат өзінен-өзі пайда болған жоқ. Мысалы, *сарымай* дегендегі *сары* түр-түсті, сонымен қатар *ұзаққа сақталатын* дегенді де білдіреді. Қарынға салынған *сарымай* ұзаққа сақталады; сондай-ақ *сары тоқым* дегендегі *сары* тоқымның ұзақ уақыт ұстала сарғайып кеткенін байқатады. Сөйтіп *сарының* мағыналық құрылымында пайда болған «ұзақ», «ұзақ уақыт» компоненті когнитивтік санада актуалданып, түр-түс компонентінен гөрі басым сипат алып кетеді. Түр-түс компоненті когнитивтік санада шеткері аймаққа ығысады.

Топонимдер құрамында кездесетін *ақ*, *қара* сияқты *сары*, *қоңыр* түр-түстерінің перцептивті қабылдауда өзінің табиғи болмысына сәйкес келмей ауытқулары ой-санадағы когнитивтік әрекеттің екінші деңгейдегі, яғни менталды әрекеттің мәдени танымдық өнімдеріне жатады.

Құрамында *сары*, *қоңыр* атаулары бар топонимдердің өз ерекшеліктері бар. *Сары*, *қоңырлардың* табиғи болмысынан қол үзіп, ахроматизмге айналуының когнитивтік механизмін салыстыра талдау арқылы айқындауға болады.

Айталық, қазақтың ас-тағам дайындау дәстүрінде сиыр сүтінен айырған майды ұзаққа сақтау үшін оны малдың ерекше өңделіп, кептірген қарнына, бүйеніне салып, аузын тігіп қояды. Қарындағы *сарымай* өзінің табиғи түр-түсін әрі оған қоса ұзақ сақталған деген ақпаратты аңғартады.

Қазанда қайнатқан іркітті құрт алу үшін оны дорбаға салып, сары суын ағызады, ақыр соңына дейін *сары су* тамшылап ұзақты күн ағады. Міне, осы көріністер перцептивті қабылдауда «ұзақ», «ұзаққа созылған» деген мағыналық компонент пен *сары аяз*, *сары уайым*, *сар(ы) желіс*, *сары таң*, *сары бел*, *сары ауру* дегендегі *сарылар* өзара төркіндес. Басқаша айтқанда, аталмыш идиомалардағы *сарылар* когнитивтік өңдеуден өтіп, «ұзақ», «ұзаққа созылған» деген мәдени семантикалық құрылымға айналған. Бұндағы *мәдени семантика* деген анықтауыштық термин субъектінің (этностың) табиғаттық емес, өзіндік қолтума «өнімі» дегенді білдіреді, себебі *аяз*, *жел*, *уайым*, *желіс* дегендерде түр-түс болмайтыны, екінші тілге сөзбе-сөз аударылмайтыны бұлардың идиомалану қасиетімен тікелей байланысты.

Сол сияқты *Сарысу*, *Сарыбұлақ*, *Сарыжайлау*, *Сарыарқа* топонимдеріндегі *сары* компоненті түр-түсті білдіретін табиғи мағыналарынан ажырау (бифуркациялану) арқылы «ұзақ», «ұзаққа созылған» деген қолтума мағынаға ие болғанын ой-танымдық әрекеттің идиомаланған өнімдері деуге болады. Бұл – этномәдени тілдік ұжымның табиғатпен алыс-берісі, табиғаттан алғанын қайта өңдеп, мәдени өнімге айналдыруы.

Айталық, халықтық топонимдердің құрамында кездесетін *сары* компоненті ұзаққа созыла, үздік-создық болып ағатын, кей тұстарының суы тартылып, қурап, жылға, жауын-шашын суларымен ара-тұра қайта байитын өзен-сулар тобына қатысты ерекшеліктерді білдіреді. Ал бұндай сулардың бойындағы тоғай гидронимнің осы өзгешелігіне орай *Сарытоғай* деп аталады. *Сарысу*, *Сары* өзендердің жазық жерлердегі бойында иірім, іркінді сулар жиі кездеседі. Ондай *Сарысу* бойында өскен қоға, қамысты жерлерді *Сарқамыс* деп атайды.

Сарыжазық атауының тілдік матрицасында әртүрлі ұғымға қатысты ақпараттар құрылымданған. *Сарыжазық* тау етегіне таманғы кең, ұзыннан-ұзақ жазықтықтағы жайлаудың атауы. Жайлаудың бұл түрінде кедей немесе әл-ауқаты орташалау ауылдар отыратыны қауымның әлеуметтік сипатын аңғартатын бүкпелі ақпаратқа жатады.

Жетісулық қадірменді айтыскер халық ақыны Қалқа Жапсарбайұлының өлеңінде:

Жайлауы біздің елдің Сарыжазық,

Көпшілік кедейлерге болған азық,-

деген жолдар бар. Бұндай жерлердің жайылым оты тұяқкесті болып ескіре бастағаннан-ақ ауыл ел күзеуге көше бастайды. Ал *Төржайлауда*, одан да биік *Кержайлауда* бай ауылдар отырады, бұндай топологиялық кеңістіктердің шөбі шүйгін, бұлақ, бастаулары таза, түні салқын, мал мен жанға қолайлы болып келеді.

Көк түсінің диапазоны ашық көгілдір түстен қою көгілдір, қою жасыл түске дейін ажыратылады, яғни түр-түстердің де динамикасы бар. Географиялық нысанадан (тау, төбеден)

адам алыстаған сайын, ол мұнарланып, қою көкшіл түске енеді де, аспан аясында күңгірттеніп, қою көк не қараға жақын түс беруі мүмкін. Сондықтан да ұлттық топонимдік кеңістігімізде табиғи номинацияда *қара, көк* сын есіммен атрибутталған жер-су атаулары көптеп кездесуі заңды, тілдік, этномәдени танымдық тұрғыдан да дәйекті.

2. Топонимдердегі өсімдіктер дүниесі.

Халықтың ұлттық когнитивтік базасында қазақтардың ерте кездегі бүкіл тіршілік кеңістігін категориялау ақпаратымен байланысты, фитоморфты, зооморфты, соматикалық кодта, кеңістік кодта жасырынған архетиптік түсініктер, тұрмыстық тәжірибесі, танымы, яғни қоршаған ортаны игеру жайындағы ақпараттар шоғырланған.

Қоршаған ортаны өз тіршілігіне тиімді пайдалану қажеттілігі, сол ортаның табиғи ерекшелігі қазақ халқының байқампаздығын, білімпаздығын аса дамытқан. Бұл турасында Ғ.Қоңқашбаев: «Кочевой образ жизни развил у казахов исключительную наблюдательность, необходимую для использования особенностей своей территории прежде всего кормовых угодий, для ведения хозяйства. Сама жизнь заставляла его не только знать специфику того или иного пастбища (особенности рельефа, климата, растительности, характер водных источников, сезон его использования, пригодность для видов скота и т.д.), но и подмечать мельчайшие особенности ландшафта, могущие служить ориентацией на пути перекочевок, для укрытия скота от непогоды и.п.» (Конкашпаев, 1951).

Аталған жайттар қазақ халқының қоршаған орта туралы білім деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Халқымыздың этноботаникалық танымының тереңдігін, ветеринария негіздерін мамандардан кем білмейтіндігін көреміз.

Көшпелі мал шаруашылығы дәстүрлі қазақ қоғамын басқарудың негізгі түрі ретінде оның тіршілік кеңістігін экологиялық тұрғыдан игеруге ықпал етті, қоршаған орта туралы, белгілі бір өсімдіктің қасиеттері мен пайдасы туралы түсініктер мен іргелі білімдер мен этноэкологиялық таным-түсініктер қалыптасқан. Мысалы, *Көкпекті, Шәңгіштай, Тобылғысор, Тобылғысай* дегендер өзін-өзі әйгілеп тұратын атаулар. Мазмұн межесіндегі ақпараттар айқын болғандықтан, *көкпек, шәңгіш, тобылғы* өскендіктен, топонимдер де солай аталған дейміз. Солай екені солай, бірақ бұндай ақпараттар көзтанымдық деңгейдегі түсінік, ал пайымдай түссек, ойтанымдық менталды деңгейде құрылымданған мазмұндық ақпарат қабаттары жатқаны байқалады.

Қазақтың ежелгі күл төккен ата жұртында жиырмадан астам, бәлкім, одан да көп болмаса, аз емес, *Көкпекті* бар екен. Неге? *Көкпек* көп өскендіктен ғана болмаса керек.

Көкпек. Көкпек – далалы, шөлейт аймақтарда, тау етегінің жазық тұстарында, сондай-ақ ойпаң жерлерде, өзен-су аңғарларында көбірек кездесетін ащы қыр оты.

Балауса кезінде көкпек улы болып, малдың (қой, түйенің) жеуіне жарамайды. Халық тілінде «*көкпек жеген түйедей дөңбекшіді*» деген сөз орамы осыны аңғартады. Түйе мен қой *көкпекті* қара күзге таман, қазанның суығы ұрып, жаңбыр шайғаннан кейін сүйсініп жейді. Түйенің өркеші, қойдың құйрығы майланады.

Жергілікті тұрғындар, экологиялық таныммен байланысты өзен-су маңайындағы ағаштарды кеспей, көбіне *көкпек, баялышты* отынға пайдаланған. Өйткені *көкпек, баялыштар* ағашқа қарағанда, өсімтал келеді. Мұрат Мөңкеұлы:

Күз болса, қонушы едік Қаракөлге,

Ащылы екі жағы жайлы жерге.

Көкпегін іргесінен сүйреп жағып,

Мал-дәулет бітіп еді біздің елге, - дейді.

Міне, ежелгі қазақ жерлерінде көкпек атауымен айтылатын *Көкпекті, Көкпектің жазығы* деген өзен-су, тұзды бастау-бұлақтар, елді мекен атаулары жиі ұшырасатыны елдің дәстүрлі малшылық кәсібі, жер-судың географиялық ерекшеліктері, күнкөріс, тұрмыс-күйі жағдаяттарымен де байланысты.

Көкпекті аталатын топонимдердің азды-көпті тарихи баяны да бар. Отарлаушылық кезеңде қазақ жеріне келген казак-орыстар әскери бекіністерін сала бастаған кезде, олар жергілікті тұрғын қазақтарды жалдап, көкпекті қаздыртып, отынға пайдаланған.

Қазақ сахарасында ойлы-қырлы, саз-балшықты, сорлы-сортаңды жерлерінде жер танымаған жолаушының көлігі сорлы-сортаңға ұрынып, жол азабын шегеді. Қазақ жерін аралауға келген саяхатшыларға жергілікті тұрғындар жол ыңғайын көрсетіп, сор-сортаңға ұрынбас үшін көкпекті жерлермен алып жүрген. Өйткені *көкпекті жер* көліктің жүруіне қолайлы болған. Бұл айтылғандар жер жағдайына байланысты деректік ақпарат.

Көкпектінің көсілген жазығына келгенде «*Көкекстен басқа құсы жоқ, көкпектен басқа шөбі жоқ*» деп Асан Қайғы бабамыздың аузына басқа қанаттылар емес, көкек (бәбісек) түскен екен. Әрине, сөз себепсіз айтылмайды, байқасақ, *көкпек* пен *көкектің* арасында себеп-салдарлық табиғи байланыс барлығы аңғарылады. Өйткені ұя баспайтын *көкек* (бәбісек) жұмыртқасын көкпек түбіндегі ыстық бопыр топырақты жерге көміп, балапан өрбітетін көрінеді. Міне, бұл да ономастикалық атаудың мазмұн межесіндегі табиғатқа орайлас таныммен байланысты ақпараттың бір түріне жатады.

Тобылғы. Халықтық микропонимдердің бірі – *Тобылғысор, Тобылғысай*. Атаудың мазмұн межесіндегі ашық ақпарат тобылғының қырлы-сайлы жерде тұтаса өскендігін аңғартады, яғни өз атын өзі әйгілеп тұрған атау. Халықтық ономастикада тобылғылы сай-саланың онимдік мәртебеленуін оның халық жадындағы сипатынан да аңғаруға болады. Мысалы, тобылғыдан *жебе, қамшы* тәрізді құралдар жасау, бір жағынан тобылғының түзу өсетініне, мықтылығы мен беріктігіне және суықта ылғал тартпайтын, ыстықта кеберсіп жарылмайтын төзімділігіне байланысты болса, тағы бір жағы, оны қасиеттендіретін наным-сенімге орайлас деуге болады.

Тобылғының қалың өсетін жерін *Тобылғысай* дейді. Байырғы эзотерикалық нанымда тобылғысайда жын-шайтан жүрмейді деседі.

Қой өрістетіп жүрген шопанның айтуынша, тобылғылы сайдың кей жерлерінде қанаттылардың аппақ саңырығы кездесіп қалатын көрінеді. Ондай жерден қой бас алмай, саңырықты қатты ащылайтын көрінеді. Бұндай деректер қаламгер М.Мағауиннің шығармаларында ұшырасады.

Бабыр Захир ад-дин өзінің әйгілі «Бабырнама» атты тарихи жазбасында тобылғының кез келген жерлерде өсе бермейтінін, одан қамшыға сап, жебе, құсқа тор жасайтынын, тобылғыдан емдік май алатынын айта келіп, «*Бұл бір қасиетті ағаш, мұны алыс жерге барғанда базарлық ретінде сыйға тартады*», - дейді.

Шәңгіш. Аса биік, тым жуан да емес, діңі бунақты, әрі шымыр келген, түзу өсетін бұталы өсімдік халық тілінде *шәңгіш* деп аталады. Шәңгіштің бауыр басып, көп өсетін жері Алтай атырабы, әсіресе Қатон Қарағай аймағы болса керек. Сол аймақтың тұрғындары «*Бұл бір қасиетті ағаш болғандықтан ертеректе бір болыс ел Шәңгіштай деп аталған*» деседі. «*Қарттардың айтуынша, ерте кезде сәнқой кісілер шәңгішті сабау етіп ұстайды; біреуден-біреу шәңгіш таяғыңды бер деп қалайтын көрінеді*» (С.Бегалин).

Шәңгіш/шәңкіш атауы, қазақ диалектологтарының көрсетуінше, Семейдің Үржар, Аягөз аймақтарында және ҚХР-дағы қазақтардың тілінде де кездеседі. Жергілікті адамдар шәңгішті, байқауымызша, *қурай* деп те, *шәңгіш ағашы* деп те атай береді. Іші қуыс болғандықтан *қурай* десе керек.

Шәңгіш ағашының ел аузында қасиетті деп танылуын өнерпаздың одан сыбызғы жасап, алуан түрлі небір күйді құйқылжыта ойнағанда шәңгіштің үнге үн қосатын құдіретіне байланысты деп те пайымдауға болады.

Шәңгіш сыбызғысы. С.Бегалиннің келтірген дерегінде сыбызғышы шәңгіштің сәл балғындау қурайын кесіп алып, бас-аяғын қырқа тұжырып, шәңгіштің төрт жерін бірінен-бірін қиғаштау келтіріп өлшеп теседі. Қурайдың ішіндегі үлдірігін жіңішке шыбықпен сыдырып тастайды. Содан кейін қурайдың бір жақ басын ерінге жымдасып тұратындай етіп,

түйетайлылап қиғаштай жонады. Сөйтіп, бір-екі рет ерніне үйлестіріп ысқырып көреді. Құрайға тіл бітіп, дыбыс береді (С.Бегалин).

Сыбызғышының айтуынша, балғын құрайдан жаңа жасалған сыбызғыны біршама уақыт көлеңке жаққа қойып сартап етеді. Шәңгіш жеңіл, одан жасалған сыбызғы үнді келеді, үнге үн қосады дейді.

Шәңгіш сыбызғысында бәйге аты «Балжынкер», нәзік, аянышты «Жетім қыз», асау өзен «Аққаб», «Жорға аю» сияқты сыбызғы күйлерін Оспанғали Қожабергенұлы (1906 ж. туған) жастау кезінде Қытайға қараған керейлерден келген Мұса деген кісіден үйренгенін жазушы С.Бегалинге айтып берген екен.

Халық қаламгерінің бұл бағалы этнографиялық деректері, атап айтқанда, шәңгіш турасындағы халықтық таным-түсінікті мәдени, рухани білімге тән құндылықтар қатарында қарауға, елді мекен атауының Шәңгіштай аталуының себептерін тануымызға мүмкіндік береді.

Халықтық топонимдер жүйесінің құрамында өсімдік атауларымен кіндіктес *Ақтерек*, *Көктерек*, *Қараағаш*, *Қызылағаш*, *Сарыағаш*, *Қаратал*, *Алмалы*, *Шиелі* тәрізді өзін-өзі әйгілеп тұрған жер-су, елді мекен атаулары ондап саналады. Бұлардың да өзді-өзінің айтары аз емес. Сайып келгенде, өсімдіктер дүниесінің топонимделу үрдісі табиғат объектілерінің субъект (адам, этнос, халық) санасындағы көзтанымдық көшірмесінің ғана нәтижесі емес, ойтанымдық (когнитивтік) әрекеттің барысында құрылымданған эмпирикалық білімнің ерекше түрі. «Туған жер» бағдарламасына сәйкес оларды осы бағытта зерттеп тануымызға тура келеді.

3. Топонимдердегі сан атаулары

Ұлы даланың жер бедеріндегі санмен айтылатын төбелі, қырқа-қыратты жерлері (оронимдер), өзен-су алаптары (гидронимдер), олардағы нәбататтар (фитонимдер) мен хайуанаттар (зоонимдер) дүниесі халықтық топонимдердің тілдік бейнесінде ерекше орын алады. Атап айтқанда, *Үштөбе*, *Үшқоңыр*, *Үшқағыл*, *Үшқара*, *Бестөбе*, *Жетіқара* тау жоталары, төбе, қырқа-қыраттарының; *Үшбұлақ*, *Бестамас*, *Жетісу*, *Жетісай* өзен-су, көлдерінің; *Бесағаш*, *Үштерек*, *Бестерек* т.б. өсімдіктер дүниесінің ерекшеліктері мен сан атаулары компоненттерінен құралған топонимдер де сезімдік қабылдаудың сүзгісінен өтіп, ой-санада құрылымданған матрицасы мәдени семантикалық өнімдерге жатады.

Аталмыш топонимдердің тілдік матрицасында кодқа салынған әртүрлі ақпараттарға тән ерекшеліктердің бар екені байқалады. *Үштөбе*, *Бестөбе* топонимдеріндегі *үш*, *бес* объектінің сезімдік (перцептивті) қабылдауда өзге төбелерден оқшауырақ көзге шалынатыны туралы ақпарат кодқа салынған, яғни ұғымның тілдік матрицасы қарапайым ақпаратты аңғартады.

Ал *Бесағаш*, *Үштерек*, *Бестерек* дегендердегі «ағаш, терек өзен-сулар бойында әр тұста шоғырланып көзге шалынатын ағашпен» байланысты ұғымдық ақпарат, яғни *ағаш*, *терек* атауының тасасында «өзен-су» тұрады. Басқаша айтқанда, *Бесағаш*, *Бестерек*, *Үштерек* атауы – фитонимдер мен гидронимдердің санада контаминацияланған күрделі ұғымдардың тілдік матрицасы.

Сондай-ақ *Үшқоңыр*, *Жетіқоңыр* дегендегі *үш*=, *жеті*= сандары – сезімдік қабылдаумен сәйкес, яғни болмыс-бітімі айрықша көзге шалынып тұратын тау жоталары мен төбелер тізбегі. Ал бұндағы *қоңыр* атауы салқын-самалды, мал-жанға жайлы деген ақпаратты аңғартады. Оны *қоңыр салқын* деген фразеологизммен салыстыру арқылы айқындай түсеміз. Сонымен, *Үшқоңыр*, *Жетіқоңыр* атаулары «таулы, төбелі, қырқа-қыратты жерлерге тән, жаздың ыстық айларында малшы қауымның жайлаулық жері» деген ұғымдық мазмұнның күрделі тілдік матрицасы болып саналады.

Осылар тәрізді *Үшқара*, *Жетіқара* атауларындағы *үш*, *жеті* сандары таулы, төбелі, қыратты, қырқалы жерлердің санға сәйкес көзге шалынатын биіктеу тұстары, ал *қара* төбе, таудың қарайыңқы күнгей беткейі деген ұғымдық мазмұнның күрделі тілдік матрицасы деуге болады.

Сан атауларымен айтылатын топонимдердің тағы бір атап айтарлық ерекшеліктері олардың тек қана, бірден басқа, *үш, бес, жеті, тоғыз* сияқты тақ сандармен қолданылатыны. *Екі* жұп саны тек қана *Екібастұз* атауында ғана кездеседі.

Сондай-ақ *бір* сөзі халықтық топонимикада *жаңғыз/жалғыз* түрінде айтылады: *Жаңғыз төбе, Жаңғыз ағаш* т.б. Осы сияқты *екінің* орнына *қос, телі, егіз* тәрізді жұптық ұғымды білдіретін атаулар қолданылады: *Қосшалқар, Телікөл, Қособа, Егізкөл* т.б.

Халықтық топонимдерде тақ сандарға артықшылық беріп, жұп сандардан «қашудың» детерминациясы ежелгі эзотериялық наным-сеніммен, яғни табиғатта жоқ апперцепциялық құпия күштерге сенумен байланысты деуге болады.

Үш санымен айтылатын кейбір топонимдердің ұғымдық мазмұнында объектінің үшемдік жүйеге тән мәдени семантикалық ақпараттардың кодқа салынғаны байқалады. Кодқа салынған бұндай бүкпелі ақпараттарды ашатын болсақ, мысалы, қатарласа жатқан *Үшқағыл* жоталарының *Үлкен Қағыл, Орта Қағыл, Кіші Қағыл* деп аталатынын, сондай-ақ *Үшалматы* топонимінің мазмұндық құрылымы *Үлкен Су, Орта Су, Кіші Су* деп аталатын, жоғарыдан төменге жарыса, қатарласа аққан үш өзеннен тұратынын аңғарамыз.

4. Қасиеттенген топонимдер

Халықтық топонимдердің топологиялық кеңістігінде этнотілдік ұжымның иррационалдық танымының діни біліміне, мифологиялық біліміне байланысты қасиеттендірілген топонимдер де ерекше орын алатыны белгілі.

Қасиеттендірілген топонимдердің бір үлгісі ретінде *Қазығұрт* топонимін айтуға болады. Аталмыш топонимнің тілдік матрицасында иррационалдық танымның діни білімге қатысты ақпараттардың екі түрі бар екені байқалады. Бірінші объектінің көзшалымдық қабылдауға тән үстірт білімдік ақпарат, яғни аталмыш таудың діни эпсанада Нұх пайғамбардың қайырлаған кемесіне ұқсатылуы. Екінші, Нұх пайғамбар кемесінің аспанмен астасқан асқақтаған «менмен» таулардың біріне тоқтамай, қарапайым Қаратаудың биігіне қайырлауы, яғни ислам дінінің этикалық танымына тән құндылықпен байланысты астырт ақпарат болып табылады.

Оңтүстік аймақтағы *Келіншеқтау* топонимінің тілдік матрицасындағы құрылымында кодқа салынған үстірт ақпарат – аталмыш объектінің түйелі керуен көшіне ұқсастығы. Ал мол жасау-жабдықпен ұзатылған келіншектің дүниеге көзі тоймай, атасынан алтындатқан итаяқ сұратуы астамшылыққа айналып, өзі де, жасаулары да әр жерде үйген тастай болып қалады. Топонимнің тілдік матрицасындағы бұл астырт ақпарат этикалық танымның антиқұндылыққа тән екенін аңғартады.

Көптеген ономастикалық атаулардың семантикасын «көзге ұрып тұратын», бір көргеннен ақ түсінікті бірінші деңгейлі, ал тілдік ұжым иелеріне жасырын, кодқа салынған этномәдени ақпарат екінші деңгейлі семантикаға жатады. Осы сынды мифонимдердің аксиологиялық мәні тіл иелмендерінің санасында қатталған құндылық статусымен байланысты. Түсіндіріп көрелік. Мәселен, *Келіншеқтау, Қазығұрт* мифонимдерінің жасалу уәжі көпке мәлім, яғни белгілі мифтік сюжетпен түсіндіруге болады. Алайда оның астарында, «арғы жағында» ұлттың адами, базалық моралдық-этикалық құндылықтар жүйесі жатыр, яғни «барға қанағат» деген діни-моральдық интенция жатыр.

Сондай ақ *Қазығұрт* мифонимінің «әлемдік топан су» сюжетімен байланысты екендігі туралы ақпарат көпке мәлім. Алайда бұл мифтің де астарында жасырын интенция, мораль жатыр. Нұх пайғамбардың кемесі әлемдегі көптеген шыңдары аспанмен астасқан асқақ биік тауларға тоқтамай, аласалау, қарапайым Қазығұртта дамыл тапқандығы, мифонимде «кішіпейілділік» құндылығы өзектеліп тұрғандығы «қарапайымдылық» символы ретінде түсініледі.

5. Топонимдердегі төбе атауларының мәдени семантикасы

Бәйгетөбе. Халықтық топонимдердің топологиялық кеңістігінде аталмыш төбе атауының тілдік матрицасындағы ақпараттар этнотілдік ұғымның ежелгі салт-дәстүрімен байланысты. Бәйгетөбе – қазақтың аса кең тараған, ең сүйікті спорты ат жарыспен байланысты ұғым. Қазіргіше айтқанда, Бәйгетөбе – сан мыңдаған адам жиналатын аспан асты

ашық стадион. Қай жердегі төбеге бәйгетөбе мәртебесін беруді рулы елдердің ақсақалдар кеңесі шешкен. Салт-дәстүрмен байланысты бұндай ақпараттармен қатар мыңдаған жанкүйерлер Бәйгетөбеден жүздеген жүйріктің жүзден аса шақырымнан қайсысы озып келетінін тамашалауы гедоникалық ақпаратқа жатады.

Күлтөбе. Аталмыш топонимнің тілдік матрицасында әртүрлі ұғымдар құрылымданған. Ерте заманғы дала дәстүрінде жан-жақты шолуға ең қолайлы деген төбенің бірі белгіленеді. Жалпақ жатқан жұртшылыққа әлдеқандай хабар беру үшін төбедегі алдын ала үйіліп қойылған ағашқа ат қойып белгі береді. Төбенің Күлтөбе аталуы жанған оттың күлімен байланысты екені аңғарылады. Әдетте байырғы иррационалдық нанымға байланысты эзотериялық білім бойынша оттың күлі де қасиетті саналады, күлді шашпай көміп қояды.

Күлтөбе топонимінің тілдік матрицасындағы тарихи танымдармен байланысты ақпараттарды *Күлтөбенің басында күнде кеңес* деген фразеологизмнің ұғымдық мазмұнынан аңғарамыз. Бұл фразеологизм әз Тәуке ханның, Қазақтың Ата заңы – «Жеті Жарғыны» талдап-талқылаудағы Төле, Қазыбек, Әйтеке т.б. билермен кеңес құрғанын меңзейді.

Майтөбе. Майтөбелер топологиялық кеңістігіне кіретін төбелердің тілдік матрицасында кара отты, қазанның кара суығы ұрғаннан кейін ащы оты малдың жеуіне жарайтын, әсіресе қойдың құйрық майын, түйенің өркеш майын жинайтын кезіне байланысты танымдық ақпараттар құрылымданған. Малшы қауым жаз жайлау мен қыс қыстаудың екі аралығындағы күздеулік қонысы *Майтөбе, Майлыөзек, Сарыөзек* сияқты жерлерде болатынын аңғарамыз.

Қорытынды

Халықтық топонимдер атауларының табиғатпен байланысты мәдени семантикалық қырларын (аспектілерін) қарастыра отырып, олардың табиғат аясындағы түр-түс, жер бедері, су көздері, нәбататтар (өсімдік) дүниесімен байланысты болып келетініне назар аудардық.

Алайда топонимдер сезімдік (перцептивтік) қабылдаудың барысында пайда болған сыртқы дүниенің қарапайым көшірмесі емес, табиғат аясындағы ақиқаттың ой-санада қорытылып, мәдени өнімдерге айналған семантикалық құрылымдардың тілдік матрицасы болып саналатыны айқындалды.

Аталмыш мәдени өнімдер малшы, егінші қауымның өмір тәжірибесінен жинақталған халықтық географияға тән рационалды білімдердің түрлері деп танылады.

Топонимдердің тілдік матрицасына жинақталған эмпирикалық білімдерді мәдени семантикаға тән ақпарат деп тани отырып, олардың жер бедері, су көздері, өсімдіктер дүниесі, дәстүрлі шаруашылығымен байланысты қырлары зерделенді.

Болашақ перспективада осы бағыттағы зерттеулердің қажеттілігін айтар болсақ, тілдік семантикасы айқын топонимдердің мәдени семантикасын ашу ісі де анағұрлым маңызды. Мәселен, *Шыбынды* микропонимі малшыға қолайсыздығы жайлы сигнал беріп тұр. Шыбын-шіркейлі жайылымда малдың жайы болмайды. Көшпелі қауым сол аймақта малға қажет қандай өсімдік қай кезде шығады, күшіне енеді, мал қонданады, шіркей қай кезде азаяды, малды қайтадан қашан жаюға болады т.б. тәрізді тәжірибелік рационалды білімдер тізбегі жинақтаған. Сол сияқты кез келген тілдік семантикасы айқын атаулардың қазіргі тіл иелмендеріне беймәлім мәдени семантикасына көбірек үңіліп, көптеген мәдени ақпараттарды айқындау қажет болып тұр. Уақыт озған сайын тілдік бірліктердегі мәдени семантика әлсірей береді, сондықтан ұлттық танымдағы халықтың этноэкологиялық, этноботаникалық, этномедициналық, этноветеринариялық т.б. білімдерді түгендеп, жүйелеу қажет.

Иррационалды білімдерге қатысты мифотопонимдердің тілдік матрицасында танымға, атап айтқанда, фольклорлық білімге (Келіншектау), діни білімге (Қазығұрт) тән ақпараттық көздердің орны айқындалды. Мұндай типтегі білімдер ұлттың аксиологиялық танымын арттырады.

Зерттеу нәтижелерін ономастиканың теориялық базасына өзіндік үлес қоса алады деп бағалауға, практикалық тұрғыдан лингвомәдениеттану, лингвокогнитология курстарында қолдануға лингвомәдени сөздіктерді әзірлеуге пайдалануға болады деп болжанады.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР 14872289 «Қазақстанның солтүстік және солтүстік-шығыс аймақтарының тарихи топонимдерін ұлттық мемлекеттік контексте лингвомәдени тұрғыдан зерттеу» атты ғылыми жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Хайдеггер М. (1986) *Время картины мира //Новая технократическая волна на Западе.* – М., 1986. – С. 93 – 109.
- Леви-Стросс К. (1994) *Первобытное мышление.* – М., 1994. – 384 с.
- Қайдар Ә. (1998) *Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка.* – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
- Алефиренко Н.Ф. (2002) *Поэтическая энергия слова.* М., 2002.
- Материалы по киргизскому землепользованию. (1902) *Акмолинская область. 11. Омский уезд. Том XI-й.*- Омск, Тип.Штаба Сиб. Воен.Округа. – 1902.
- Ерофеева И.В. (2014) *Историческая топонимика Казахстана как составная часть культурного наследия номадов//Проблемы изучения нематериального культурного наследия народов Казахстана и Центральной Азии: топонимика, эпиграфика, искусство. Сборник материалов международной научной конференции.* – Издательство EVO PRESS. – Алматы, 2014.
- Berlin, B. & Kay, P. (1969) *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution.* Berkeley & Los Angeles. University of California Press, 1969.
- Paterson, Ian. (2004) *A Lexicon Of The Language Of Colour. Dictionary of Colour / Ian Peterson.* – UK: Publisher Thorogood Publishing Inc. – 2004. – 528 p.
- Конкашпаев Г.К. (1951) *Казахские народные географические термины // Изв. АН КАЗ ССР. Сер. географическая.* – Алма-Ата, 1951.№ 99, Вып.3. – С. 25–36.

References

- Hajdegger M. (1986) *Vremja kartiny mira //Novaja tehnokraticeskaja volna na Zapade.* – М., 1986. – S. 93 – 109. (Heidegger M. (1986) *The Time of the World Picture // The New Technocratic Wave in the West.* – М., 1986. – P. 93- 109.) (in Russian)
- Levi-Stross K. (1994) *Pervobytnoe myshlenie.* – М., 1994. – 384 s. (Levi-Strauss K. (1994) *Primitive Thinking.* – М., 1994. – 384 p.) (in Russian)
- Kajdar A. (1998) *Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Aktual'nye voprosy kazahskogo jazyka.* – Almaty: Ana tili, 1998. – 304 b. (Kaidar A. (1998) *Current problems of the Kazakh language: Current issues in the Kazakh language.* – Almaty: Mother tongue, 1998. – 304 p.) (in Kazakh)
- Alefirenko N.F. (2002) *Pojeticheskaja jenergija slova.* М., 2002. (Alefirenko N.F. (2002) *Poetic Energy of the Word.* М., 2002.) (in Russian)
- Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju. (1902) *Akmolinskaja oblast'. 11. Omskij uезд. Tom HI-j.-Omsk, Tip.Shtaba Sib. Voen.Okruga.* – 1902. (Materials on Kyrgyz land use. (1902) *Akmola oblast. 11. Omsk uyezd. Volume XI.-Omsk, Publishing house of Headquarters of Siberian Military District.* – 1902.) (in Russian)
- Erofeeva I.V. (2014) *Istoricheskaja toponimika Kazahstana kak sostavnaja chast' kul'turnogo nasledija nomadov//Problemy izuchenija nematerial'nogo kul'turnogo nasledija narodov Kazahstana i Central'noj Azii: toponimika, jepigrafika, iskusstvo. Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii.* – Izdatel'stvo EVO PRESS. – Almaty, 2014. (Erofeeva I.V. (2014) *Historical toponymy of Kazakhstan as a component of the cultural heritage of the nomads // Problems of studying the intangible cultural heritage of the peoples of Kazakhstan and Central Asia: toponymy, epigraphy, art. Materials of the international scientific conference.* – Publishing house EVO PRESS. – Almaty, 2014.) (in Russian)
- Berlin, B. & Kay, P. (1969) *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution.* Berkeley & Los Angeles. University of California Press. 1969.
- Paterson, Ian. (2004) *A Lexicon Of The Language Of Colour. Dictionary of Colour / Ian Peterson.* – UK: Publisher Thorogood Publishing Inc. – 2004. – 528 p.
- Konkashpaev G.K. (1951) *Kazahskie narodnye geograficheskie terminy // Izv. AN KAZ SSR. Ser. geograficheskaja.* – Alma-Ata, 1951.№ 99, Vyp.3. – S. 25–36. (in Russian)